

generalissime: se a Mileto vi fu mai una "scuola filosofica", sulla distinzione/interconnessione tra religione e filosofia (con inattesi riferimenti a Benedetto Croce), sulla condizione 'laicale' dei *sophoi* in quanto non appartenenti a ordini sacerdotali (con inattesi riferimenti a Heidegger e Sant'Agostino a proposito dell'eventualità di essere sia filosofi sia cristiani), sulla filosofia come atteggiamento psichico, sul significato della parola 'filosofia', sull'interconnessione fra le nozioni di *physis* e *arche*, sui "deliberati depistaggi platonico-aristotelici" (p. 33), sull'inopportunità di associare strettamente la nozione di Ellade alla Grecia continentale, e infine sui pregiudizi platonici verso gli Ioni. Coerentemente con questa propensione a toccare una serie di grandi temi senza troppo approfondire, le introduzioni ai singoli autori sono anch'esse di carattere molto discorsivo e non, come ci si sarebbe potuti attendere, di carattere informativo o di sintesi. Lo stesso confronto con una varietà di contributi specialistici è per più rispetti rapsodico, come lascia intendere anche la lista delle opere citate (altissima la percentuale delle opere in italiano), lista che ha certo il merito di registrare una considerevole serie di scritti anche rari su Ecateo, ma non manca di far posto anche a svariati titoli inattesi: un articolo sulle stelle *supernovae*, un libro su Ebla, un'opera di Stalin, il *Tractatus* di Wittgenstein... Queste caratteristiche, legate alla componente amatoriale che emerge qua e là nelle sezioni introduttive, contribuiscono ad indirizzare l'attenzione del lettore — e del recensore — non tanto sulle specifiche dell'interpretazione proposta quanto sull'idea guida, sul messaggio fondamentale, che è semplice e icastico: "attenzione, i Milesi non sono tre, sono quattro!" e tutti sono stati cultori di molti saperi, per cui è proprio ora di liberarsi delle rappresentazioni iper-riduttive che imperversano in tante storie ed enciclopedie.

Livio Rossetti

UDC 930.2:003.071(37+38)(049.3)

НОВИ ПРИРУЧНИК ИЗ ГРЧКЕ ЕПИГРАФИКЕ

Bradley Hudson McLean, *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great down to the Reign of Constantine (323 B.C.—A.D. 337)*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 2002. Pp. 516.

Појава приручника из помоћних историјских дисциплина увек се чини добродошлом. Ова констатација нарочито важи кад је реч о епиграфици, тако значајној и незаобилазној помоћној науци за све оне који се баве античким студијама — историјом, археологијом, али исто тако и класичним језицима и књижевношћу — због чињенице да постоји мало, са становишта утилитарности, ваљаних приручника из ове области. Са проблемом налажења доброг уџбеника за античку

грчку епиграфику и сâм сам се суочио пре више година као постдипломац на Филозофском факултету у Београду. Радећи углавном на епиграфском материјалу из хеленистичке епохе, са жаљењем сам морао прихватити чињеницу да су постојећи приручници и уводи у грчку епиграфику, чак и истакнутих епиграфичара као што су то неоспорно били Гинтер Клафенбах (G. Klaffenbach, *Griechische Epigraphik*, Göttingen 1957) и Џефри Вудхед (A. Geoffrey Woodhead, *The Study of Greek Inscriptions*, Cambridge 1959), највећим делом јако уопштени и стављају нарочити нагласак на класични грчки период. С друге стране, волуминозно и богато илустровано дело велике Маргерите Гвардучи (M. Guarducci, *Epigrafia greca*, I—IV, Roma 1967—1978) обиљем материјала може само да одбије и обесхрабри једног почетника. Тако сам и сâм био принуђен да своја прва знања из грчке, као и из латинске епиграфике, стичем „крадући занат” од својих професора или се ослањајући на, у много чему, застареле приручнике написане пре готово стотину година (W. Larfeld, *Griechische Epigraphik*, HdAW I 5, München 1914), или чак и на оне старије од једног века (S. Reinach, *Traité d'épigraphie grecque*, Paris 1885).

Књига Бредлија Хадсона Меклина, професора новозаветног грчког на више америчких универзитета, *Увод у грчку епиграфику хеленистичког и римског периода од Александра Великог до владавине цара Константина* управо попуњава описану празнину. Хронолошки оквир дела је добро изабран јер, ма како важни били епиграфски споменици из архајске и класичне епохе, највећи део грчких натписа потиче управо из хеленистичког и царског периода. Управо наведене епохе, бројношћу и разноврсношћу епиграфског материјала, далеко превазилазе све остале периоде грчке историје. С друге стране, спајање грађе из хеленистичке и царске епохе и са методолошке стране изгледа оправдано, пошто у формалном погледу нема битних разлика између једног грчког натписа из 2. века пре н.е. и оног из 2. века н.е. Наша потреба за бољим разумевањем историјских збивања и уопштавањем условила је да период између Александрове смрти (323. године пре н.е.) и римског освајања Египта (30. године пре н.е.) називамо хеленистичким и да га јасно одвајамо од претходних периода и касније царске епохе, али гледано из угла епиграфичара то не мора бити случај. Штавише, ово дело насловљено *Увод у грчку епиграфику* својим обимом (преко пет стотина страница текста) и количином разматраних проблема далеко превазилази сличне *Introductions* састављане за различите дисциплине и можда би му боље пристајао наслов *Manual in Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods* или популарно *Greek Epigraphy: Step by Step*. То не значи, наравно, да је књига намењена само студентима, већ као добар приручник може и стручњацима бити увек користан подсетник и водич.

Колико је приручник велик обимом, показује чињеница да само навођење садржаја запрема укупно седам (7) страница текста. Књига је, изузимајући уводно поглавље, подељена у три велика дела, од којих први (*General Matters*) разматра општа питања, други (*The Nature*

of Greek Inscriptions) се концентрише на поједине врсте натписа, а трећи (*Selected Topics*) на изабраним проблемима од значаја за епиграфичара са укупно седамнаест глава, не рачунајући ту додатке, списак скраћеница и индексе. Посебно је за похвалу то што је уз сваку главу придодата помоћна библиографија радова који се тичу теме и проблема обрађених у глави, док списак скраћеница на крају књиге својим обимом има све карактеристике једне опште библиографије епиграфских публикација и издања (в. *ниже*). Укључен је и већи број илустрација са фотографијама свих основних врста натписа, како натписног поља на камену, тако и фотографија отисака натписа, како би студенти и визуелно могли добити слику о предмету који се разматра. После општих напомена о значају натписа као извора за проучавање прошлости, уводно поглавље (стр. 1—23) је посвећено и питањима као што су *Фазе у настајању једног епиграфског споменика* (стр. 5 и д.): вађење камена (*quarrying of the stone*), обрада споменика (*manufacture of the monument*), скицирање текста натписа (*drafting of the text*), преписивање текста (*transcription of the text*), као и само урезивање у камену (*engraving of the monument*). Да ово излагање има смисла и не изгледа непотребно и сувишно чак и за једног почетника у епиграфици, аутор показује већ на наредним страницама (14—18), наводећи добрим примерима могуће грешке у преписивању и урезивању, као и касније исправке и допуне које су из различитих разлога вршене у антици, од којих на овом месту ваља поменути само *damnatio memoriae*, добро познату праксу свим студентима античке историје. Са правописним грешкама и каснијим корекцијама на споменику истраживач мора увек да рачуна да га не би оне одвеле до погрешних закључака.

Прво поглавље првог дела књиге у целини је посвећено издавању натписа где се, као и у другим приручницима ове врсте, детаљно објашњава коришћење заграда у издању текста натписа и њихово значење по такозваном *Лајденском сисџему заграда* који је, са мањим варијацијама, у употреби у епиграфским публикацијама до данас. Како је већина античких натписа до нас стигла са различитим степеном оштећења камена или неког другог коришћеног материјала, задатак је издавача натписа да покуша да реконструише, у мери у којој је то могуће, текст натписа решавањем лакуна у тексту. Сам аутор је присталица строжијег приступа у рестаурацији текста натписа и саветује (стр. 38—39) студента епиграфике да није срамота оставити лакуну неразрешену, а у коментару дати примере могућих допуна. Друга глава првог дела књиге (стр. 40—64) посвећена је палеографији, историјском развоју грчког алфабета, као и могућем датовању натписа на основу облика слова. Иако су скраћенице на грчким натписима далеко ређе него што је то случај на латинским, римски утицај, али и потреба да се добије више простора на натписном пољу, условили су да се у периоду Царства оне јављају у нешто већем броју. Из тог разлога, само од користи може бити детаљан списак скраћеница које срећемо на епиграфским споменицима на грчком из периода Рим-

ског царства (стр. 52—54). Трећа глава насловљена *Найџиси као археолошка археџакџа* (стр. 65—73) има више него практичну намену и упућује истраживача како да поступа на терену са натписима. Ту су, пре свега, корисни савети како начинити ваљан и употребљив отисак натписа (*Abklatsch, squeeze*). Аутор иде толико далеко да објашњава који је папир најбољи за узимање отиска или како треба да изгледа четка којом се удара по папиру ради добијања отиска и слично.

Четврта глава првог дела је посебно драгоценa и у целини је посвећена грчкој ономастици и просопографским питањима (стр. 74—111). Лична имена као важан део именског блага (ономастике) не тичу се само језика једног народа, већ су незаобилазан сегмент за разумевање његове свеукупне историје и културе. Ова констатација, опште важећа, има посебну тежину када је реч о старогрчкој антропонимији, која по свом богатству и разноврсности (готово невероватних 30.000 различитих личних имена према досадашњим резултатима оксфордског тима научника који деценијама ради на *Лексикону грчких личних имена, LGPN*), без сумње, далеко предњачи у поређењу са антропонимијским фондовима других језика, како оних модерних, тако и старих. Лична имена као историјски извори резултат су културног и политичког стања једног друштва, сведочанства о укусу епохе, огледало у коме се одсликавају идеали једног друштва и једног времена. Како се и сам бавим проучавањем грчких личних имена, веома ме је обрадовала чињеница да је аутор у једном приручнику оваквог типа успео да врло систематски и прегледно класификује имена и изложи различите ономастичке проблеме који се могу јавити на натписима. Да је то веома важно, показује чињеница да се грчки натписи у великом проценту углавном и састоје од личних имена: већина натписа на надгробним споменицима, разни спискови градских магистрата, свештеника, већника, ефеба, победника на такмичењима, грађана палих у борби, дужника и слично, као и дедикације и друге врсте натписа.

Глава 5 (стр. 114—148) бави се, опет, римским личним именима на грчким натписима са, за студента, корисним листама римских *praenomina, nomina* и *cognomina* онако како се она јављају на грчким натписима. Аутор на добрим примерима наводи по којим је принципима вршена транслитерација римских имена са латинског на грчки, на пример, *Vespasianus* у *Ὀὐεσπασιανός*, *Severus* у *Σεουήρος*, позније *Σεβήρος*, *Victor* у *Βίktor* и слично. Како велики број грчких натписа из периода Римског царства слави римске царе или чланове њихових породица, од користи је и ауторово разматрање царске титулатуре на натписима. Ту је и хронолошка листа римских царева (стр. 138—145), али са бројним цитатима управо онако како су они забележени на грчким натписима.

Грчки градови су године рачунали према својим епонимним магистратима. Међутим, ти називи епонима су се разликовали од града до града: архонт епоним (*ἀρχων ἐπόnymος*) у Атини, демијург (*δημιουργός*) на Самосу, монарх (*μόναρχος*) на Косу, стефанефор (*στεφανη-*

φῶρος) у Милету и још читавом низу градова, итд. Ово шаренило наслеђено из претходних епоха, као и разлике у календару, називима месеци, рачунању дана у оквиру месеца и разлике у ерама могу да збуне почетника. Зато је глава 6 књиге посвећена античком рачунању времена са листама епомнимних магистрата по грчким градовима (стр. 150—153), месецима, ерама, разликама између грчког и римског календара, али и оног у употреби у Египту, Сирији или Вавилону. Веома је корисна листа коришћених ера на 176. страни, пошто је у источним деловима Римског царства у којима је преовладао грчки језик, било у употреби, у различитим периодима, више од двадесет ера које су посведочене на натписима.

Други део књиге бави се одређеним врстама натписа. Док је глава 7 (стр. 181—214) по свом карактеру општа и даје класификацију натписа, свака наредна је посвећена најважнијим врстама натписа: 8. декретима, 9. почасним натписима, 10. вотивним натписима, 11. надгробним натписима, 12. манумисијама. Декрети (грч. ψηφίσματα, лат. *decreta*) су одлуке са законском снагом које су усвајале народне скупштине или нека друга за то овлашћена тела по грчким градовима, а у Римском царству и владари. Највећи део 8. главе посвећен је формалном изгледу једног грчког декрета и фазама његовог настајања, од законске иницијативе, процедуре, изгласавања до његовог записивања на камену и архивирања. На релативно малом броју страница текста (215—227) аутор је успео да сажме све оно што се може наћи у приличном обиму и у другим приручницима и специјалним публикацијама посвећеним овој проблематици: овде вреди поменути само монументалну студију Р. Ј. Rhodes, D. M. Lewis, *The Decrees of the Greek States*, Oxford 1997, која у великој мери може да замени стару Свободину (Н. Swoboda) *Die griechischen Volksbeschlüsse* из 1890. Аутору се може ставити замерка да се у далеко мањој мери осврће на изузетно важна документа, посебно за политичку историју, као што су писма хеленистичких краљева и римских царева или државни уговори, мада упућује читаоца на добру литературу која се може наћи за та питања. На осму се природно надовезује девета глава књиге која се бави бројним сачуваним декретима у част лица која су била патрони градова или су на неки други начин чинили услуге граду и грађанима. Ту је посебно занимљива група декрета о проксенији (стр. 233—236) у част страних држављана који су штитили права и имовину грађана у неком другом грчком полису. Врло је лепо и прегледно сачињено и поглавље о почасним натписима (*tituli honorarii*), који су највећим делом сачувани на базама статуа, са неколико добрих илустрација и фотографија база статуа (стр. 236 и д.).

Десета глава (стр. 246—259) посвећена је изузетно бројној и важној групи епиграфских споменика — вотивним натписима (*dedicationes*). Како су дедикације по форми најчешће једноставни натписи — име дедиканта у номинативу „тај и тај” који посвећује (ἀνέθηκεν или неки други глагол, али и без глагола који се може изоставити, исто као и сам објекат дедикације) „томе и томе” божанству, најче-

шће са епитетом у дативу — аутор се више задржава на специфичним случајевима када се божанству дарују посебни и ретки предмети, читави храмови, робови, део плена стечен у рату, трношци у знак победе и слично. Процентуално најбројнија група натписа — надгробни (*tituli sepulcrales*), тема су наредне 11. главе (стр. 260—288). Грчки епитафи налазе се у распону од оних сасвим једноставних који бележе само име покојника и његов патронимик па до оних сложених и често метричких који могу садржавати и претње казном и клетвама за оне који се усуде да оскрнавe гроб и споменик. Мања поглавља (стр. 278—282) посвећена су и епитафима припадника јеврејске и хришћанске заједнице забележеним на грчком језику, пре свега да се покаже који су то формални и садржински елементи на споменику на основу којих се могу лако препознати припадници ових заједница. Део о манумисијама (документи о ослобађању робова) је кратак, али су примери из различитих периода и области хеленског света добро изабрани, а нарочито за одељак који има за циљ да читаоцу предочи разлику између условних и безусловних манумисија (стр. 297—8).

Трећи део књиге посвећен је изабраним темама: у глави 13 (стр. 303—325) разматрају се различите магистратуре и градске службе по грчким градовима у хеленистичком и римском периоду. Иако аутор у овом делу не успева да избегне понављања, детаљна листа градских магистратура и служби (стр. 319—324) може бити од користи епиграфичарима. У наредној 14. глави разматрају се, опет, римске службе и *cursus honorum* за припаднике појединих сталежа онако како је то забележено на грчким натписима. У ту сврху је придодата и употребљива напоредна листа грчких и латинских термина за римске службе и магистратуре (стр. 339—344). Преостале главе (15, 16 и 17) посвећене су ортографији, метрици и новчаним јединицима и мерама у употреби у хеленским и хеленизованим деловима Римског царства и њиховим римским еквивалентима и могле би се пре схватити као додаци који имају за циљ да студента уведу у проблематику, него као детаљније студије о наведеним питањима. Просто је и немогуће да се на релативно малом броју страница текста поброје, на пример, сва одступања у ортографији и дијалектолошке разлике које су присутне на грчким натписима, или све законитости, али и одступања од метра у грчким епиграмима.

Технолошки напредак током последњих деценија морао се неминовно одразити и на епиграфику као науку. Појава интернета омогућила је не само бржу размену информација и новости, него и олакшала налажење потребне епиграфске грађе. Тако данас свако заинтересован на кућном рачунару, из тоpline своје собе, може на веб страницама светске мреже пронаћи текстове већине грчких и латинских натписа објављених у корпусима, збиркама натписа, али често и у појединачним публикацијама. Стога у додатку (стр. 383—85) аутор наводи и веб адресе које могу бити од користи истраживачима и студентима античке епиграфике. Како је, међутим, овај приручник иза-

шао из штампе 2002. године, а у међувремену је покренут још читав низ стручних сајтова који за предмет имају грчку или латинску епиграфику, списак који даје аутор мора се нужно допунити. Ту, пре свега, ваља навести величанствени <http://epigraphy.packhum.org/inscriptions> на којем се доступно свима и потпуно бесплатно могу наћи текстови готово свих грчких натписа из епиграфских база универзитетских научних центара из Корнела (Итака), Охаја и Принстона (*Greek Epigraphy Project at Cornell, the Epigraphical Center of the Ohio State University* и *the Institute for Advanced Study at Princeton*), а који су до недавно били приступачни само на це-де рому: *PHI (Packard Humanities Institute) CD-ROM 7, "Greek Documentary Texts"*. Што се тиче дигиталних фотографија отисака натписа, ту и даље остаје незаобилазна и дивљења вредна збирка <http://www.csad.ox.ac.uk/CSAD/Catalogue.html> на сајту оксфордског *Центра за проучавање античких докумената (The Centre for the Study of Ancient Documents)*.

Део насловљен „Скраћенице епиграфских и сродних класичних публикација” (*Abbreviations of Epigraphical and Related Classical Publications*) има заправо сва обележја опсежне библиографије епиграфских публикација. На неких 85 страница текста (стр. 387–472), Меклин наводи готово све што је објављено у последњих стотинак година, а може бити од интереса за епиграфичара. Аутор иде и корак даље и за одређене збирке извора и радове епиграфичара предлаже нови систем скраћеница који се знатно разликује од конвенционалног. Међутим, управо је то и место где се могу ставити озбиљне примедбе. Списак скраћеница које предлаже аутор може често само да збуни читаоца. Чак и стручњака за грчке натписе могу да збуне, на пример, скраћенице *IBosp* која има да означи корпус боспорских натписа (*Corpus Inscriptionum Regni Bosporani*, уобичајена и лако препознатљива скраћеница *CIRB*), *IDelph* за корпус натписа из Делфа (*Corpus des inscriptions des Delphes*, уобичајено само *CID*), или *IMaced* за збирку натписа из грчког дела Горње Македоније (*Ἐπιγραφὲς Ἄνω Μακεδονίας*, уобичајено *EAM*), што је заправо само једна од бројних збирки са натписима из античке Македоније. Из тог разлога је боље држати се скраћеница које су већ постале уобичајене и ствар су конвенције и могу се наћи у *SEG (Supplementum Epigraphicum Graecum)* и другим публикацијама. С друге стране, кад је реч о пропустима у овом опсежном списку скраћеница, који има обележја библиографије епиграфских публикација, запањујуће је да своје место на листи нису нашле ни све свеске у оквиру основног корпуса грчких натписа *IG (Inscriptiones Graecae)*. За књигу објављену 2002. године ипак је велики пропуст да не објави библиографски запис који се односи на свеску са натписима из античке Горње Македоније, а данашње БЈРМ (Бивше југословенске републике Македоније) објављену 1999. године, *IG X 2, 2, 1: Inscriptiones Macedoniae Septentrionalis. Sectio prima. Inscriptiones Lyncestidis, Heracleae, Pelagoniae, Derriopi, Lychnidi*, коју је приредио београдски тим стручњака на челу са нашем покојном професорком, академиком Фанулом Папазоглу, или

свеску са натписима са острва Самоса објављену 2000. године, *IG XII 6, 1: Inscriptiones Sami insulae*, коју је приредио Клаус Халоф (К. Hallof). Када је већ реч о научницима са ових простора који су се посебно истакли на пољу грчке епиграфике, сматрамо да је једна овако опсежна библиографија морала садржати и податке о епиграфским радовима и истраживањима на терену бивше Југославије Николе Вулића, у своје време једног од водећих светских епиграфичара и стручњака за античку историју, а који су сукцесивно током прве половине двадесетог века као посебне свеске објављивани у *Сјоменику* Српске краљевске академије (СКА), односно Српске академије наука и уметности (САНУ).

Књигу затварају детаљни и пажљиво израђени индекси (стр. 473—516): индекс грчких појмова, индекс грчких личних имена, индекс латинских појмова, индекс римских личних имена, као и општи енглески индекс појмова и имена о којима се расправља у тексту. Треба напоменути да су сви појмови у индексима дати не према страници у књизи, већ навођењем главе и поглавља у коме се одређени појам јавља. Овакав начин израде индекса има својих предности, али и мања, нарочито ако одређено поглавље запрема више страница текста што може отежати брзо налажење жељеног места. На крају, остављајући по страни неизбежне ситне пропусте који не утичу на квалитет дела, и уз похвале за једну овакву публикацију, очекујемо да је набаве бар све водеће библиотеке у нашој земљи, пошто је реч о добром приручнику, не само за студенте и постдипломце који стичу знања из грчке епиграфике, већ и о књизи која би могла бити користан водич и научницима са искуством.

Мирко Обрадовић

UDC 821.124'02.09+821.14'02.09(049.3)

НОВА ТУМАЧЕЊА АНТИЧКЕ КЊИЖЕВНОСТИ II

(*Antike Literatur in neuer Deutung*. Herausgegeben von Anton Bierl, Arbogast Schmitt, Andreas Willi, München—Leipzig K. G. Saur, 2004, pp. 380 + XVI)

Свеобухватној научној делатности професора Јоахима Латача примерен је зборник у његову част објављен под насловом *Antike Literatur in neuer Deutung*, у коме су заступљене класичне науке у свој својој ширини. После радова о Хомеру, приказаним у претходном броју нашег *Зборника*,¹ долази *Философија пре Сократа* и *Трагедија и коме-*

¹ В. Ксенија Маришки Гађански, *Нова йромишљања античке књижевности: I Хомерологија*, Зборник Матице српске за класичне студије 7 (2005) 174—180.